

INKLYUZIV TA'LIM XORIJD A O'QITILISHI

Bayjonov Furqat Baxramovich

Alfraganus Universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsent v.b

Muslimova Muxlisa Sa'dulla qizi

Alfraganus Universiteti 2-kurs talabasi

muxlisa6475@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Inklyuziv ta'lim tizimi kelib chiqishi, o'zining mazmun – mohiyati va harakat dasturi bilan xorijiy shaklda farqlanishi. Maxsus tarbiyaga muhtoj va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar, o'smirlar rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirish va ularning xorijiy shakldagi turlari bilan farqlanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, maxsus ta'lim-tarbiya, ijtimoiy hayot, integratsiya, ratifikatsiya, konferensiya.

Аннотация: В данной статье в зарубежной форме выделяются зарождение системы инклюзивного образования, ее содержание, сущность и программа действий. Речь идет об устранении барьеров между детьми с особыми образовательными потребностями и здоровыми детьми, ориентации детей с особыми образовательными потребностями, отклонениями в развитии или экономическими трудностями на адаптацию к социальной жизни, отличении их от иностранных типов.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, специальное образование, общественная жизнь, интеграция, ратификация, конференция.

Annotatsion: In this article, the origin of the Inclusive education system, its content, essence, and action program are distinguished in a foreign form. A word about eliminating barriers between children with special education needs and healthy children, directing children with special education needs, developmental disabilities or economic difficulties to adapt to social life, and distinguishing them from foreign types goes.

Key words: Inclusive education, special education, social life, integration, ratification, conference.

Inklyuziv ta'lim mustaqil tushuncha sifatida 1990- yillarning boshlarida paydo bo'lgan. Bularning barchasi 1994-yilda Salamankada (Ispaniya) alohida ehtiyojli shaxslar ta'limi bo'yicha Butunjahon konferentsiyasini o'tkazish bilan boshlandi. Aynan konferensiyadan keyin chiqarilgan Salmanka deklaratsiyasida bunday

ta'limning asosiy printsipti e'lon qilindi "barcha bolalar oddiy maktablarga o'qishga kirishadi, agar ularni boshqacha qilishga majbur qiladigan jiddiy sabablar bo'lmasa".

Biroz vaqt o'tgach, 2006-yilda yana bir muhim hujjat - BMTning nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasi qabul qilindi. Konvensiyaning 24-moddasida shunday deyilgan: "nogiron bolalar bepul va majburiy boshlang'ich va o'rta ta'limdan foydalanishlari kerak, nogiron kattalar umumiy oliy ma'lumot, kasb-hunar ta'limi, kattalar ta'limi va umrbod ta'lim olish. Shu bilan birga, ta'lim tashkilotlari nogironlar uchun ta'lim jarayonini yaxshilash choralarini ko'rishlari kerak." Ushbu hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalar va talablar zamonaviy inklyuziv ta'limning asosini yaratdi.

Birinchi inklyuziv ta'lim muassasalari 1980-1990-yillar davrida Rossiyada paydo bo'ldi. 1991-yilda Moskvada terapevtik pedagogika markazi va ota-ona jamoat tashkiloti tashabbusi bilan "Ark" inklyuziv ta'limining birinchi maktabi ochildi. 1992-yilning kuzida "maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni integratsiyalashtirish" loyihasi yaratildi, buning natijasida mamlakatning o'n bir hududida maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan bolalarni integratsiyalashgan holda o'qitish bo'yicha tajriba maydonchalari tashkil etildi. Ta'lim va fan vazirligi hay'ati 1996-yilda ovoz bilan bolalar bilan ishlash uchun o'qituvchilar tayyorlash uchun pedagogika oliy o'quv yurtlari o'quv rejalari "maxsus asoslari (tuzatish) pedagogika" va "sog'liqni saqlash, maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar psixologiya xususiyatlari" kurslar joriy qildi. 2001-yil 31-yanvar kuni xalqaro ta'lim ilmiy-amaliy konferensiyasida OO'MTV bilan integratsiyalangan shaxslarni tashkil etish konsepsiyasi qabul qilindi. Juda uzoq vaqt davomida maxsus yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga nisbatan maxsus segregatsion ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya berish samarali deb hisoblanib kelindi. 1970-1980 yillarga kelib jahon miqyosida insonparvarlik va kamsitishlarga yo'l qo'ymaslik g'oyasining ilgari surilishi maxsus ehtiyojli bolalarga nisbatan qo'llanildi.

Jahon miqyosida juda ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida amaliy tajribalar olib borilmoqda. Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishdilar. Biroq maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga qabul qilgan davlatlar jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga yo'naltirilgan qo'shimcha ta'limni ko'rsatish mas'uliyatidan ozod etilmaydi.

Avstriya. 1983-yilda Avstriya Ta'lim vazirligi inklyuziv ta'lim tizimining modelini tuzish yuzasidan tajriba loyihasi to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ta'lim modeli 4 turga ajratildi:

1. Inklyuziv sinflar umumta'lim maktablariga bittadan to'rttagacha maxsus ehtiyojli o'quvchilar qabul qilinadi. Bitta maxsus ehtiyojli o'quvchi ikkita sog'lom boladek hisoblanib, sinfdagi bolalarning umumiy soni qisqartiriladi. Sinfdagi ikkita

o'qituvchi ishlab, ulardan biri maxsus tayyorgarlikka ega bo'lib, bolalar bilan haftasiga 4 soatdan 6 soatgacha korreksion mashg'ulotlar olib boradi. Maxsus ehtiyojli bolalar individual dasturlar asosida o'qitiladi.

2. Hamkorlik qiluvchi sinflar ixtisoslashtirilgan va umumta'lim maktablarining sinf o'qituvchilari tomonidan belgilangan hamkorlikni amalga oshiradilar.

3. Kichik komplektli maxsus sinflar umumta'lim maktablarining sinflarida 6-11 ta maxsus ehtiyojli o'quvchi jamlanadi hamda maxsus o'quv reja va dasturlar asosida o'qitiladi.

4. Oddiy sinfga 4 ta va undan ko'p maxsus ehtiyojli o'quvchilar jamlanadi hamda maxsus tashxis qilish va korreksion metodikalarni qo'llay oladigan o'qituvchi lavozimi joriy etiladi.

1991-yilda pedagogik tajriba-sinov va maktablarni rivojlantirish markazlari tomonidan inklyuziv sinf modeli eng samarali deb topildi. 1993-yilda esa Avstriya hukumati maxsus ehtiyojli bolalar ota-onalarining maxsus yoki umumiy ta'limni tanlash huquqini tasdiqlovchi qonunni qabul qildi.

Buyuk Britaniya. 1996-yildagi ta'lim to'g'risidagi qonunda ta'kidlanishicha, ta'limga alohida ehtiyojli bolalar, iloji bo'lsa, asosiy oqim maktablarida boshqa bolalar bilan teng sharoitda o'qitilishi kerak. Ta'lim va nogironlikning maxsus ehtiyojlari to'g'risidagi qonun (2001-yil) ehtiyojli bolalarning alohida ota-onalari buni istashlari va boshqa bolalarning manfaatlari buzilmasligi sharti bilan asosiy oqim bo'yicha ta'lim olish huquqini kafolatlaydi. Ba'zi bolalar asosiy oqim maktablarining ko'pchiligidan ko'ra ko'proq yordamga muhtoj. 2003-yilda ta'lim bo'limi maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'yicha yangi harakatlar dasturini chiqardi. Uning maqsadi ta'limga alohida ehtiyojli bolalarga ta'lim olish imkoniyatini yaxshilash o'qitish va o'qitish standartlarini oshirish va bolalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ota-onalar va vasiylar yordami orqali amalga oshiriladi. Buyuk Britaniya maxsus muassasalarida ta'lim-tarbiya olayotgan og'ir nuqsonli bolalarni integrasiya dasturi ishlab chiqilgan edi. Qaysi maktabda integratsion ta'lim tizimi joriy etilgan bo'lsa, o'sha maktabga maxsus muassasalarda o'qitilayotgan bolalarning bir qismi qamrab olinadi. Integratsiya tizimini yanada puxtaroq joriy etish maqsadida jismoniy tarbiya, o'yinlar bir qancha amaliy mashg'ulotlar kiritildi (Evansp. L ma'lumotlari, 1996 yil). Angliya va Uelsda barcha o'quvchilarning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun sinf bilan ishlaydigan o'qituvchi mas'uldir. Ta'lim to'g'risidagi aktga binoan (1996-yil) barcha umumta'lim maktablarida shtatli xodimlar ichidan maxsus ta'lim masalalari bo'yicha koordinator (SENCO) tayinlanadi. Uning vazifasiga quyidagilar kiradi:

- maktabda maxsus ta'lim jarayonini kundalik boshqarish;
- fan o'qituvchilari o'rtasidagi aloqalarni qo'llab-quvvatlash va ularga maslahat berish;

- o'quvchilar uchun zarur bo'lgan tibbiy-psixologik, ijtimoiy xizmatlarni tashkillashtirishni, jamoat uyushmalari va boshqa tashkilotlar bilan aloqalarni o'rnatish orqali amalga oshirish;
- maxsus ta'limga muxtoj bola bilan bevosita ishlash;
- o'quvchilar rivojlanishini monitoring qilish;
- ota-onalar bilan aloqalarni qo'llab-quvvatlash;
- o'qituvchilar malakasini oshirish.
- Maktablar uzoq muddatli yordamni maslahatchi o'qituvchilar tomonidan olishlar ham mumkin.

Irlandiya. Maxsus ta'limga muhtoj integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish maxsus pedagog, fan o'qituvchilari, assistentlar hamda ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari ta'lim va psixologik xizmatlari mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinflar o'quvchilari haqida ularda o'qish va matematikani o'zlashtirishda muammolar mavjud bo'lgan hollarda ushbu maqsad uchun ajratilgan maxsus pedagoglar g'amho'rlik qiladilar. 2000-yildan boshlab mamlakatning barcha maktablari ularning xizmatlari bilan ta'minlangan. Ta'lim olishda jiddiy qiyinchiliklarga uchrayotgan o'quvchilar uchun umumta'lim maktablarida alohida sinflar tashkil etiladi va ular bilan maxsus pedagog ishlaydi. Ta'lim va fan departamentining maktabdan tashqari (keluvchi) ta'lim xizmati maktabgacha va maktab o'quvchilari va ularning ota-onalariga yordam ko'rsatadi. Gap eng avvalo, ko'rish va eshitish qobiliyati buzilgan bolalar haqida ketyapti, biroq ayrim o'qituvchilar Daun (sindromi) alomati mavjud bolalarga ham yordam ko'rsatadi. Mutaxassislar sinf bilan birgalikda yoki sinfdan tashqarida ham, nafaqat boshlang'ich maktablarni, balki kattaroq yoshdagi o'quvchilarning ham oldiga kelib turadi. Ular o'quv yondashuvlari, metodikasi, dasturlari va resurslari masalalari bo'yicha maktab o'qituvchilariga maslahat beradi. Har bir bolaning ta'lim olish huquqini ta'minlash uchun ta'lim va fan departamenti psixologik xizmati pedagoglari ixtisoslashgan davlat va ko'ngilli tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi mumkin.

Kanada. Kanada inklyuziv ta'limning dunyodagi yetakchilaridan biridir. Kanada maktablarida barcha bolalarni o'qitish amaliyoti, maxsus ehtiyojlar va rivojlanish xususiyatlaridan qat'iy nazar, umumiy ta'lim sinflarida faol joriy etilmoqda. Barcha o'qituvchilar maxsus tayyorgarlikdan o'tadilar, yordamchi texnologiyalar faol qo'llaniladi, ekran, muqobil aloqa qurilmalari va moslashtirilgan kompyuter interfeyslari. Kanada universitetlarida nogironligi bo'lgan talabalarni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus markazlar mavjud bo'lib, ular o'quv dasturlarini moslashtirish, zarur jihozlarni taqdim etish va ulardan foydalanish imkoniyatini ta'minlashga yordam beradi. Talabalar shaharchasi Inklyuzivlik tamoyillariga ko'plab xorijiy maktablar amal qiladi va ba'zi ta'lim muassasalari bu yo'lda ayniqsa yuqori natijalarga erishadilar.

Germaniya. Bu nogiron bolalar tomonidan maktabga majburiy tashrif buyurishni ta'minlaydi. Bola maktab yoshiga yetganida, ota-onalar yoki vasiylar uni boshlang'ich maktabga yoki jismoniy cheklovlari, aqliy zaifligi va boshqalar bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabga yozishadi, agar bola o'z tengdoshlaridan orqada qolsa, maktab rahbariyati uning maxsus ta'lim ehtiyojlari bor degan xulosaga keladi va qaysi maktab haqida qaror qabul qiladi, tashrif buyurish kerak, (maxsus yoki odatiy, ammo talabalarga qo'shimcha ta'lim yordamini taklif qiladigan). Bolani boshqa maktabga o'tkazish to'g'risidagi qaror, odatda ota-onalar bilan suhbatdan so'ng qabul qilinadi, bu vaqtda o'qituvchilar ularga farzandining o'quv jarayonida qanday muammolarga duch kelayotganini tushuntiradilar. Agar ota-onalar farzandini ko'chirishdan bosh tortsa, maktab ma'murlari ota-onalarning qarori ustidan sudga shikoyat qilishlari mumkin. Maxsus maktablarning ayrim turlari (masalan, idrok etish qobiliyati past bolalar uchun maktablar) birlashtirilgan o'quv dasturlarini taklif qiladi. Bolalar nogironligi bo'lmagan tengdoshlari bilan bir xil bilimlarga ega bo'ladilar.

Italiya. Ushbu mamlakatda maxsus ta'lim masalasi uzoq vaqtdan beri e'tiborsiz qoldirilgan. Faqat: 1928-yildan boshlab majburiy ta'lim ko'r va soqovlarga nisbatan qo'llanila boshlandi (agar ular boshqa kamchiliklarga ega bo'lmasa). Jismoniy cheklovlari bo'lgan bolalar maxsus sinflarda yoki balog'atga yetmagan jinoyatchilar uchun muassasalarda o'qishlari kerak edi. 1948-yilgi Italiya Konstitutsiyasi bu vaziyatni tubdan o'zgartirdi. 134-moddaga muvofiq nogironlar uchun ta'lim va ish huquqi tan olinadi. Shu paytdan boshlab Jamiyat nogiron bolalarga alohida g'amxo'rlik qila boshlaydi, bu esa ularning odatdagi sinflarga qo'shilishiga olib keladi.

AQSh. Amerika maktablarida eng kam cheklovchi muhit (Least Restrictive Environment, LRE) tushunchasi keng qo'llaniladi, unga ko'ra alohida ehtiyojli bolalar o'z tengdoshlari bilan oddiy sinflarda iloji boricha ko'proq o'qishlari kerak. Har bir bunday bola uchun individual ta'lim dasturi (individuallashtirilgan ta'lim dasturi, IEP) ishlab chiqilmoqda. Maxsus ta'limni tartibga soluvchi qonunlar mamlakatda so'nggi paytlarda paydo bo'ldi. 25 yoshda 1973-yilgi reabilitatsiya akti 504-bo'limni o'z ichiga oladi, bu nogironlarni kamsitishni taqiqlaydi va ularning huquqlarini, shu jumladan ta'lim sohasidagi huquqlarini himoya qiladi. 1975-yilda nogiron bolalar uchun bepul o'qishni belgilaydigan barcha nogiron bolalarni o'qitish to'g'risidagi AKT qabul qilindi. Aktda bir nechta muhim qoidalar mavjud;

1. Nogiron bolaning ota-onasi tekshiruv natijalarini muhokama qilishda va bolani tegishli shaxsga va maxsus muassasaga yuborish to'g'risida qaror qabul qilishda ishtirok etishlari kerak.
2. Har yili maxsus ta'lim bo'yicha zarur xizmatlarni o'z ichiga olgan individual o'quv dasturlari tuzilishi kerak.
3. Nogiron bolalar boshqa o'quvchilar bilan birgalikda ta'lim olishlari kerak, bu esa maktablardan bir qator qo'shimcha xizmatlarni talab qiladi. 1980-yilda maktabgacha

yoshdagi nogiron bolalar (3 yoshdan 5 yoshgacha) va ularning oilalariga ta'lim xizmatlarini ko'rsatish to'g'risidagi qonun hujjatlariga o'zgartirishlar kiritildi. 1990-yilgi qonunda nogiron o'spirinlarning maktabdan kattalarga o'tish dasturlarini tuzish talablariga alohida e'tibor qaratilgan.

Shvetsariya. Nuqsonli bolalarning ko'pchiligi umumta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya olishlari mumkin bo'lgan. Sinfda 4 ta o'qituvchi ishlab, 3 tasi umumta'lim dasturida, qolgan bitta o'qituvchi esa maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchi hisoblanadi. Haftada bir marta bu o'qituvchilar o'zaro hamkorlikdagi fakultativ mashg'ulotlar o'tkazishadi. Shuningdek, maxsus ehtiyojli bola bilan ishlovchi mutaxassis o'qituvchi haftada bir marta har bir o'qituvchi bilan sinfdagi muammolar va masalalar yuzasidan uchrashadi. Bunday o'qitish yo'llari integratsion guruhlarda o'qituvchilarning faoliyat yuritishini yengillashtirib, sinfdagi o'quv sifatini oshiradi. (Evansp. L.ma'lumotlari). 1995-yil Bu ommaviy tizimga nisbatan yuqori darajadagi Integratsiyaga ega mamlakat rivojlanish muammolari bo'lgan talabalar uchun ta'lim. Maxsus ta'lim-bu aqli zaif bolalarga yordam berishning asosiy shakli. 1989-yildan 1993-yilgacha o'quvchilar soni 10,5 mingdan 12,4 mingga oshdi rivojlanishida kechikkan ushbu tendentsiya davom etishi taxmin qilinmoqda. Ta'lim to'g'risidagi amaldagi qonunga muvofiq bolani maxsus maktabga yuborish to'g'risida qaror (hatto ota-onalarning xohishiga qarshi) maxsus ta'lim bo'limi tomonidan qabul qilinadi. Bu apellyatsiya komissiyasida bolani biladigan shaxslar tomonidan norozilik bildirilishi mumkin.

Armaniston. Barcha MDX mamlakatlaridagidek Armanistonda ham har bir shaxsni jamiyatda ta'lim olish huquqiga ega ekanligini va uni ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy holatidan qat'iy nazar ta'lim olish huquqi ta'minlangan. Shu bois oxirgi 10 yil ichida Armanistonda ijtimoiy himoyaga muhtoj, kam ta'minlangan oilalar farzandlari, yetim bolalar, imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy qo'llashga, ta'lim olish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Shuningdek inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirish va rivojlantirishga oid dastlabki ishlar olib borilmoqda. Qo'shimcha yordam ko'rsatuvchi xodimlar va yordamchi xizmatlarni jalb qilish uchun inklyuziv ta'limni moliyalashtirish masalasi davlat tomonidan ma'qullanib, 2006-yilda inklyuziv maktablarga qo'shimcha mablag' ajratildi. Armanistonda 49 ta inklyuziv maktab mavjud bo'lib, 700 nafar jismoniy, aqliy va ijtimoiy muammosi bo'lgan bolalar ta'lim oladilar. Bu maktablar inklyuziv ta'lim jarayonini rivojlantirish va kengaytirish uchun resurs bo'lib xizmat qiladi. (UNESCO hisoboti, 1996-yil).

Ozarbayjon. Ozarbayjonda 1998-yilda "Bolalar huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya ratifikatsiya qilindi va 2001-yilda esa "Maxsus ta'lim to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. 2002-yilga kelib inklyuziv ta'lim borasidagi loyihalar faoliyati yuzasidan 10 dan ortiq qonuniy hujjatlar va loyihalar ishlab chiqildi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning Milliy dastur rejasi ikki qismdan iborat bo'lib, 1- qismi inklyuziv

ta'lim borasidagi loyihalar faoliyatiga oid bo'lib, 2- qismini inklyuziv ta'lim moddiy-texnik asosini yaxshilash masalalari tashkil qiladi. U. T. Mikailova (NNT «Ta'limda innovatsiyalar markazi» rahbari)ning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Ozarbayjonda bugungi kunga qadar 100 dan ortiq maxsus ehtiyojli bolalar 14 ta maktabgacha ta'lim, 14 ta boshlang'ich ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim sharoitida o'qitilmoqda. Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida qo'shni hamdo'stlik davlatlarida ham ko'zga ko'rinarli ishlar amalga oshirilayotganligi tahlil qilindi.

Qozog'iston. Qozog'istonda 2003-yilda «Maxsus ehtiyojli bolalarni korreksion-ijtimoiy va tibbiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash haqida»gi Qonun qabul qilindi. Bu qonun asosida maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya berish, korreksion pedagogik ish olib borish maqsadida reabilitasion markazlar, psixologik-pedagogik korreksiya xonalari, maxsus maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari qoshida opiska muddatli (sinflar) guruhlar tashkil etildi. Inklyuziv maktablarga kadrlarni tayyorlash uchun oliy ta'limda "Maxsus pedagogika", "Maxsus psixologiya" va "Maxsus metodika" kurslari kiritildi.

Xulosa. Hozirda inklyuziv ta'lim tizimi dunyoning ko'plab mamlakatlarida jadal rivojlanmoqda buning sababi shundaki, barcha bolalarni nafaqat sog'lom balki maxsus ehtiyojlari bor bo'lgan bolalarni ham ta'limga jalb qilish va ularni imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda qiziqishlariga yo'naltirish, individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ravishda o'qitish va kasb-hunarga yo'naltirish. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini har bir millat va elatning o'ziga xos tomonlari, milliy an'analari, urf-odatlarini, davlatning maqsad-vazifalari hamda tarbiyalanuvchilarning ruhiy va jismoniy rivojlanishidagi xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Inklyuziv ta'lim. Darslik / Madatov I.Y.; O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali.
2. R.SH.Shomahmudova. "Maxsus va inklyuziv ta'lim" uslubiy qo'llanma. Toshkent 2011-yil.
3. Allterra education образование за рубежом allterra.ru.
4. Научно-практический психологический центр turrion.net.